

САКРАЛЬНІ ЦЕНТРИ МИКОЛАЄВА (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

У запропонованій статті розглядаються питання, пов'язані з існуванням на території Миколаєва трьох сакральних центрів, які в різні історичні епохи були основою духовно-енергетичного потенціалу регіону. Особлива увага приділена третьому – Адміралтейському центру, який вийшов на історико-духовну арену в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Миколаїв, сакральний центр, духовно-енергетичний потенціал, регіон, історико-духовна арена.

В предложенной статье рассматриваются вопросы, связанные с существованием на территории Николаева трех сакральных центров, которые в различные исторические эпохи были основой духовно-энергетического потенциала региона. Особое внимание уделено третьему – Адмиралтейскому центру, который вышел на историко-духовную арену во второй половине XIX – в начале XX ст.

Ключевые слова: Николаев, сакральний центр, духовно-енергетический потенциал, регион, историко-духовная арена.

In offered article the questions connected with existence in territory of Nikolayev of three sacral centers', which during different historical epoch formed a basis, spiritually-energy potential region are considered. The special attention is given the third – to the Admiralty's center which left on historically-spiritual arena in second half XIX – in beginning XX century.

Key words: Nikolayev, the sacral center, a spiritual-energy potential, region, historically-spiritual arena.

На сьогоднішній день Україна переживає бурхливе, але не просте відродження духовної культури, при якому сакралізація тісно переплелася з десакралізацією. Священне та мирське пронизують сфери один одного. І важливу роль у цьому процесі відіграють категорії простору та часу. Феномен сакральності цих категорій походить із розуміння сакрального взагалі. «Сакральне – сама широчінь» (за визначенням М. Еліаде), що свідчить про важливість цього поняття для людської культури. Сакральне «є сильним і могутнім, тому що воно реальне; воно діяльне, тривале [...]». Священне розкривається у багатьох модальностях і на різних рівнях» [1].

Сакральний час, як і сакральний простір, протистоять буденності. Весь сакральний простір символічно мислиться як «центр світу», що організовує простір і наділяє його змістом. Центр простору, таким чином, зливається з місцем споконвічних одкровень, що лежать в основі суспільства. Оскільки ці сакральні місця є

центром зустрічі космічних сил, вертикальною віссю світу, осередком, місцем прояву божественного, легко зрозуміти, що для різних народів і тим більше для різних культур, ці місця (і зв'язані з ними міфічні часи) різні. Усвідомлення і сприйняття людиною сакральності простору формується культурною спадщиною предків, яка на території України була, на жаль, фактично втрачена.

Нове прочитання досвіду минулого вбачає тогочасну культуру здатною до більш гармонійного співіснування з оточуючим її світом, опис якого постає набагато складнішим і незбагненнішим за домінуючу картину світу початку XXI ст. Така культура має назву архаїчної або ж традиційної, а її сутнісною ознакою, або ж вищим надбанням, називають – «сакральне» («священне»). Саме те, що характеризує традиційну культуру, – невластиве культурі сучасній, воно нею втрачене. В зв'язку з чим, людство або пережило більшість катастроф XX ст., або постало перед новими. Ось чому дослідження духовної «сакральної» спадщини

набуває надзвичайно важливого значення для повернення гармонійності світу.

В останні роки спостерігається зростання наукового інтересу до сакрального в Україні. Паралельно існують спроби з відновлення значущості, повноцінного функціонування самого сакрального виміру в сучасному українському суспільстві. Особливо актуальною є спроба осмислити сакральну спадщину культури в Україні і на Миколаївщині зокрема. Оскільки, на глибокий жаль, українське суспільство в останні роки опинилося в ситуації постійної кризи, її успішне вирішення неможливе без осмислення власної духовної спадщини, пошуків у ній тих цінностей, які вже були одного разу виявлені нашими предками і засвідчили свою конструктивність. Саме проблемі сакральних місць Миколаєва і буде присвячена наша стаття.

Наш вибір вивчення сакральних центрів міста Миколаєва пояснюється тим, що вони належать до числа тих уявлень, які складають найархаїчніші та найглибші підвалини людського буття. Для кожної культури вони завжди є певною етнокультурною моделлю існування у світі, яка відбиває специфіку зв'язків людини зі Світом. Ці уявлення не є сталими і зазнають змін. До числа таких архетипів належить і уявлення про сакральні центри-місця [2].

Вказана проблема, в останній час, зацікавила багатьох дослідників. В 2000 році вийшла книга Т. Фадеевої «Крым в сакральном пространстве» [3], яка присвячена дослідженню сакральної історії та географії півострова і є чудовим прикладом «метафізичного краєзнавства». На Миколаївщині є також ряд авторів, яким небайдужа проблема сакральної історії та географії. Серед них слід назвати роботи В. Кулакова «Маєстатне місто чи сакральна місцевість?..» [4] та І. Івлевої «Сакральні топаси Миколаєва» [5].

Культурно-географічний образ кожної місцевості відрізняється від історичного тим, що він є просторовим. Саме з цієї місцевості випливає ідея міста, яка наперед задає йому функціональність. Проте Миколаїв не тільки місто-корабелів, місто-порт, але давній центр торгівлі чи, навіть, сакральний центр. В. Кулаков висловлює думку, що Миколаїв – не просто місто, а місцина сакральна, маєстатна. Українське слово «маєстатність» означає відокремлену в довкіллі святу силу. У степовому просторі Прибужжя такі місцини завдяки географічному становищу накопичували великі таїнства минулих літ [6].

Географічно Миколаїв виник на зручному півострові – давньому роздоріжжі, де степові дороги поєднувалися з річковими шляхами. Однак, трансцендентно (таке, що неможна збагнути звичайним теоретичним пізнанням, наприклад, ідея Бога, безсмертя душі) вказаний півострів – святе місце. Якщо Земля існує в міфічному часі, сприймаючи людину як повторення нового циклу, то Південний Буг, плінучи міфічним потоком крізь нашу колективну свідомість, сам

стає проявом позаісторичного світовідчуження, яке притаманне культурі кожного народу.

Неспроста на території України науковці відокремили три місця, з яких спостерігали космос прадавні українці: Кам'яна Могила на річці Молочній, пагорби поблизу Чернігова на Десні та місцевість в районі Миколаєва на Бузі [7].

У культурно-історичному розмаїтті міста Миколаєва його значимою складовою є сакральне (священне). Ця сакральність закладена в топоніміці міста і його навколишніх населених пунктів: Богоявленськ, Воскресенськ, Троїцьке, Богопілля, Вознесенськ. Навіть цілий район міста Миколаєва, незважаючи на численні перейменування, носить назву «Спаськ». Під цією назвою відома обширна ділянка землі на заході Миколаївського півострова, що прилягає до Бузького лиману. Згідно з ордером Г. Потьомкіна № 1065 від 27 серпня 1789 р., дану територію стали називати «Спаське» [8].

Назва була дана за Спасо-Миколаївським чоловічим монастирем для відставних офіцерів армії і флоту, який Г. Потьомкін збирався заснувати на цих землях (указ Катерини II від 6.07.1789) [9]. З того часу на планах, картах та інших офіційних документах місцевість називалась Спаське Урочище, а в народі – Спаськ. Тут же, в балці, знаходились декілька природних джерел (Спаські джерела) зі смачною прісною водою, які довгий час забезпечували навколишній район питною водою. В наш час Спаські джерела перестали функціонувати, хоча були спроби провести від них водопровід, а невдалий проект проведення води до міста поклав початок назві цілого району – «Сухий Фонтан» [10].

У місцевості, що прилягала до Спаська знаходиться найвищий пагорб на Миколаївському півострові, що отримав назву Спаський пагорб (висота 53 м). На пагорбі у 1827 р. була побудована Морська астрономічна обсерваторія [11]. Закладаючи підмурівки, будівельники виявили дивні кам'яні кола, які археолог В. Нікітін датує серединою другого тисячоліття до н.е. Ці кромлехи, тобто кола з каменю, нагадують обсерваторію британського Стоунхенджу. Британські вчені, дискутуючи півстоліття, дійшли висновку, що народ, який розташував ці мегалітичні споруди, був походженням з дніпро-бузького межиріччя [12]. А самі кромлехи в давні часи використовувалися для астрономічних спостережень, а також виконували функції ритуально-храмових споруд [13].

На цій же території знаходяться башта Морського оптичного телеграфу та Шухівська водонапірна башта міського водопроводу. Вулиця біля бузького лиману, що виходила до Спаського пагорба отримала назву Спаська. До поняття «Спаськ» входить також сучасна площа, що знаходиться на перехресті вулиць Нікольська і Таврійська. Раніше вона носила назву Спаська. В наш час – це Шевченківський сквер, в якому знаходиться пам'ятник Т.Г. Шевченку.

На початку XX століття територія офіційного Спаська суттєво зменшилась – Урочище

вирубали, палац Потьомкіна знищили, а назва Спаськ була замінена назвою Яхт-клуб [14].

Таким чином, ми маємо перше сакральне місце Миколаєва – «Спаське» з характерним центральним місцем – курганом-пагорбом-обсерваторією. Його вік як сакрального центру не менше 4,5 тисяч років.

Безперечно, другим сакральним центром Миколаєва є місцевість під назвою «Дикий Сад». Це городище доби фінальної бронзи (загальна площа понад 3 га). Воно було зафіксовано Т. Камінським наприкінці 1920-х років на високій терасі лівого берегу р. Інгул у місці його злиття з р. Південний Буг, у декількох кварталах від історичного центру Миколаєва. Регулярні розкопки городища, під керівництвом кандидата історичних наук Ю. Гребеннікова і К. Горбенка, дозволили накопичити значний історико-археологічний матеріал, який дає можливість робити історичні узагальнення за різними аспектами життєдіяльності населення всього регіону. Порівняльний аналіз археологічного матеріалу дозволяє стверджувати, що городище «Дикий Сад» виникло наприкінці XIII ст. й функціонувало до кінця X ст. до н.е. Цей висновок підтверджують й абсолютні дати, що були зроблені в Київській радіовуглецевій лабораторії М. Ковалюхом [15].

Під час розкопок городища були зафіксовані десятки тисяч фрагментів керамічного посуду, кам'яні, бронзові, кістяні предмети та речі ритуально-культового характеру – антропоморфні стели, макети фалосів, людські черепи.

Релігійні споруди городища «Дикий Сад», яке належить до білозерської археологічної культури по конфігурації, внутрішньому устрою і артефактам відрізняються від відомих стандартів і являють собою унікальне явище, яке є специфічною особливістю Степового Побужжя і всього Північно-Західного Причорномор'я [16].

До ритуально-культових споруд у поселенні «Дикий Сад» відносяться ряд приміщень та пандус, що прилягає до нього. Наявність великої кількості вогнищ та особливості конструкції дозволяють припустити, що за допомогою пандуса мешканці поселення відправляли ритуал, пов'язаний з культом Вогню – Сонця. Під час ритуалу він виконував функцію культового підйому для спеціальної процесії, а в приміщенні № 3 відбувалося основне релігійне дійство. Даний принцип є універсальним, і використовувався в давнину різними народами.

Також, в ряді приміщень були знайдені специфічні камені, які могли використовуватися для ритуальних потреб [17]. Цьому явищу ми знаходимо підтвердження у народів стародавнього світу – греків, семітів, африканців, європейців [18, 19].

Важливими ритуально-культовими спорудами є знайдені стели. Приміщення № 13 виконувало роль культового центру, де на відкритій площадці північної частини відправляли обряди жертвоприношення, у ямах східної частини

відправляли похоронний ритуал, а в західній частині перед великою стелою (прообраз Божества) – поминальний і молитовний ритуал [20].

Враховуючи все сказане вище, ми можемо констатувати факт щодо існування ще одного сакрального центру на території Миколаєва – «Дикого Саду», який крім торгівельно-господарчих функцій виконував роль святилища. Жерці центру контролювали з півострова, створеного двома ріками, торговельні шляхи вздовж Інгулу та Південного Бугу, а також здійснювали жертвоприношення. Вік другого сакрального центру – більше 3 тис. років.

Проте на території Миколаєва існує третій сакральний центр, який почав розвиватися в зв'язку з новим заселенням Миколаєва трохи більше 200 років тому. «Спаське» і «Дикий Сад» дещо втратили своє духовне значення, коли населення пішло з цих місць, але їх енергетика продовжувала активно впливати на хід історичних подій. Спробуємо визначити, яким умовам повинен відповідати новий енергетичний центр. По-перше, він повинен бути достатньо великим – декілька гектарів. По-друге, – ця територія не повинна мати великої кількості постійного населення. По-третє, тут повинні відбуватися знакові історичні події, які можуть носити як позитивний так і негативний характер (згадаємо, людські жертвоприношення, характерні для перших двох центрів). По-четверте, на цій території повинні існувати культові споруди та пов'язані з ними центри освіти. По-п'яте, дана територія повинна нести невидимий ореол святості і таємничості.

Спробуємо визначити, яка сучасна територія міста Миколаєва відповідає вказаним вимогам. Велику незаселену постійними жителями територію займає колишня Адміралтейська площа (площа Комунарів), район корпусів сучасного Чорноморського державного університету, парк Г. Петровського, частково територія лікарні на вул. Володарського. Тобто достатньо велика територія з мінімальною кількістю постійного населення.

Стосовно знакових історичних подій (з елементами жертвоприношення) – це розстріл 21 листопада 1919 р. за наказом генерала Я. Слащова 61-го жителя Миколаєва, яких пізніше назвуть комунарми, хоча до них більшість з розстріляних не мали ніякого відношення. Розстріл відбувся на території площі біля стіни Адміралтейства [21].

Тепер, про культові та освітні споруди. На місці сучасного головного корпусу Чорноморського державного університету імені Петра Могили знаходилася Свято-Миколаївська церква 58-го піхотного Празького полку. 21 грудня 1898 р. церква була освячена й отримала назву на честь покровителя Миколаєва – святого Миколая Мірлікійського, хоча на старих планах Миколаєва вона називалася Армієською. Община Свято-Миколаївської церкви була найчисленнішою в місті [22].

Згодом, при церкві було створено Свято-Миколаївське братство. Його статут було

затверджено 8 березня 1907 р., а офіційне відкриття відбулося 6 серпня цього ж року. Всіма справами братства займалася рада із 10 виборних осіб. У кінці 1908 р. в братстві нараховувалось 128 почесних членів, 86 дійсних і 28 кандидатів. Братство займалося просвітницькою діяльністю, яка виявлялась у проведенні бесід та лекцій на історичні теми. Для бажаючих діяв також читальний зал на 30 місць [23].

У 1935 році полкова Свято-Миколаївська церква була закрита і зруйнована, незважаючи на металевий паркан, вмурований у кам'яні стовпи. Радянська влада поставила на храмі своє клеймо: «кублo ідеологічно ворожих антирадянських елементів» і «перешкода для трудящих провідних підприємств» [24].

Крім полкової Свято-Миколаївської церкви, в цьому ж районі діяла Леонідо-Феодосіївська церква (вул. Володарського, 4) – храм, що був побудований останнім перед революцією і освячений в 1916 р. Сьогодні миколаївці знають цей храм під ім'ям церкви Пантелеймона Цілителя [25].

Крім православних храмів, на цій же території існувала мусульманська мечеть. 19 лютого 1862 р. було надано Височайший дозвіл на будівництво мечеті. На основі вказаного дозволу Головним Командиром Миколаївського порту був виданий відкритий лист від 22 червня 1862 р. за № 540 для громади військових магометан у тому, що «казенне місце, яке знаходиться в Адміралтейській частині міста Миколаєва в 107 кварталі під №3809 (колишня жіноча лікарня) площею в 657 квадратних сажнів, передано у власність магометан для будівництва в цьому місті мечеті». У 1870 р. всі роботи по будівництву та облаштуванні мечеті було закінчено. Духовні треби виконував імам Замалетдинов. Відповідно до «Акту обстеження татарської мечеті архітектором-консультантом в справах архітектури при РМ УРСР Д. Криворучком» від 17 серпня 1946 р., мечеть була розібрана в 20-х рр. ХХ ст., а мінарет, що залишився перебував в запущеному стані. В «Списку пам'яток архітектури, що взяті під державну охорону по Миколаївській області», затвердженому згідно постанові виконкому Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих від 23 вересня 1946 р. за № 6377, значиться мінарет татарської мечеті (руїни) [26].

Ще одним завершальним штрихом щодо культових споруд є недавня поява біля головного корпусу Чорноморського державного університету імені Петра Могили невеликої каплички, що також свідчить про значну духовність і святість цього місця.

Духовність завжди тісно пов'язана з освітою. Праобразом навчального закладу була просвітницька діяльність Свято-Миколаївського братства. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століть у Миколаєві почали розвиватися міські початкові училища (школи). На 1915 р. їх нараховувалось

28, найбільш популярні отримали назви на честь О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, В.А. Жуковського, М.В. Гоголя, О.В. Кольцова та М.В. Ломоносова. Приміщення останнього училища збереглося й донині. Зараз у відреставрованому Ломоносівському корпусі розміщені ректорат та зала засідань Вченої ради ЧДУ імені Петра Могили. У 1920 р. на існуючій матеріальній базі портової школи і Ломоносівського училища була організована школа ФЗУ, яку в 1940 р. реорганізували у ремісниче училище № 2. У роки Великої Вітчизняної війни училище разом із суднобудівним заводом було евакуйоване до Астрахані. Після повернення у 1944 р. до Миколаєва було здійснено декілька перейменувань, а згодом заклад перетворили у ПТУ № 19. На початку ХХІ століття училище увійшло до складу МДГУ імені Петра Могили [27].

На прилягаючій території також знаходять заклади освіти: міжнародний університет розвитку людини «Україна» та інститут історії та права Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського.

І, насамкінець, про ореол таємничості, що існує на цій території. Таємничість в Миколаєві найчастіше пов'язують з катакомбами або підземеллями. Сторожили стверджують, що в минулому, у районі нинішнього Яхт-клубу, у часи турецького панування, перебував адміністративний центр, з'єднаний підземним тунелем з духовним центром – мечеттю, розташованою в протилежному кінці міста, на відстані понад 3-х км. Від духовного центра зберігся дотепер мінарет і замуrowаний підземний хід, що перебуває в районі парку Петровського. «Між вулицями Володарського і Аптекарьською, в існуючих флотських казармах є 2-х ярусні підвальні приміщення, з яких починаються підземні тунелі убік вулиці Адміральської до заводу ім. 61 Комунара й річки Інгул. Виявлені три входи по вул. Адміральської підтверджують підземний зв'язок тунелями між будинком флоту, флотськими казармами й річковою пристанню (сухий фонтан) на відстані 3,8 км.». Дана цитата підтверджується відомостями археолога В. Нікітіна. На території сучасного Чорноморського державного університету імені Петра Могили також є вхід в підземелля. Так що святість і таємничість цього місця також відповідає сакральним параметрам.

Тому ми можемо говорити про існування третього сакрального центру – Адміралтейського, вік якого не менше 200 років.

Таким чином, на території Миколаєва історично і духовно сформувалося три сакральних центри: Спаський, «Дикий Сад» і Адміралтейський. Кожен з них виконував важливу ритуально-науково-культурну роль за різних етапів існування людської цивілізації на території сучасного Миколаєва. Кожен з цих центрів займав достатньо велику територію – декілька гектарів, яка була насичена позитивною енергетикою. В кожному з цих сакральних

центрів можна виділити єдине святе місце, яке акумулювало енергію, а можливо й зберігало інформацію про наукові знання минулих епох. У Спаському сакральному центрі – це Спаський пагорб, де були знайдені кромлехи і де зараз знаходиться будівля обсерваторії. В «Дикому Саду» – це приміщення № 3, 13 та пандус, які виконували роль культового центру. В Адміралтейському сакральному центрі – це Свято-Миколаївська церква 58-го піхотного Празького полку.

Кожний народ має власну місцевість, на якій йому Богом дано ствердитись. Такою місцевістю для Миколаєва ХІХ – першої третини ХХ ст. був Адміралтейський сакральний центр і його найсвятіше місце – Свято-Миколаївська церква 58-го піхотного Празького полку. Відродження цього сакрального центру духовності та освіти розпочалось у кінці ХХ – на початку ХХІ століття в стінах Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Елиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – М.; К., 1996. – С. 148.
2. Завгородній. Ю.Ю. Ідея сакрального центру в культурі Київської Русі: ХІ ст. – перша третина ХІІІ ст. (до характеристики просторово-часових уявлень). Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Ю.Ю. Завгородній; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – С. 3-6.
3. Фадеєва Т.М. Крым в сакральном пространстве: История, символы, легенды. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2000. – 304 с.
4. Івлева І.В. Сакральные топасы Николаева // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2008. – С. 221.
5. Кулаков В.В. Маєстатне місто чи сакральна місцевість?.. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 190-192.
6. Там само. – С. 190.
7. Там само. – С. 190-191.
8. Крючков Ю.С. История улиц Николаева. Топонимический путеводитель по городу и окрестностям. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – С. 13.
9. Там само. – С. 148.
10. Івлева І.В. Сакральные топасы Николаева. – С. 221.
11. Крючков Ю.С. История улиц Николаева. – С. 150.
12. Кулаков В.В. Маєстатне місто чи сакральна місцевість?.. – С. 190-192.
13. Фурдуй Р.С. Прелесть тайны – 2: Космический перекресток. – К.: Либідь, 2001. – С. 160.
14. Івлева І.В. Сакральные топасы Николаева. – С. 221.
15. Горбенко К.В. «Дикий Сад» – поселение эпохи поздней бронзы / Збірник наукових праць. – Донецьк, 1999. – Т. 1. – С. 217-220.
16. Горбенко К.В. Ритуально-культурные сооружения поселения «Дикий Сад» в контексте этнокультурных связей населения Степного Побужья эпохи финальной бронзы / Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. – Москва, 2001. – С. 338-343.
17. Матвієнко Л.В. Зміна ідеологічних уявлень населення Степового Побужья наприкінці доби бронзи // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. – Т. 1. Історичні дисципліни та українознавство. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2002. – С. 152-154.
18. Джеймс Джордж Фрззер. Фольклор в Ветхом Завете. – Москва, 1989. – С. 344-361.
19. Шрамко Б.А. Культурные скульптуры Гелона // Археологические памятники юго-восточной Европы. Сборник научных трудов. – Курск, 1985. – С. 24-27.
20. Матвієнко Л.В. Каменные стелы с городища «Дикий Сад» в контексте археологических реалий бронзового века Северного Причерноморья // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Випуск 7. – К., 2007. – С. 320-328.
21. Крючков Ю.С. История улиц Николаева. Топонимический путеводитель по городу и окрестностям. – С. 75.
22. <http://www.temples.ru/main.php?op=page&...c58pppvvisnch360>.
23. Губская Т.Н. Военное духовенство и священники Николаева. Исторические очерки. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2006. – С. 48, 50.
24. Котляр Ю.В., Тригуб О.П. Реквізиції церковних цінностей і закриття храмів на Миколаївщині в 20-30-х рр. ХХ ст. // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – К.; Миколаїв: Світогляд, 2008. – С. 79-89.
25. Губская Т.Н. Военное духовенство и священники Николаева. – С. 106.
26. Мельник М.А. Магометанская мечеть в г. Николаеве // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 125-127.
27. Клименко Л.П., Багмет М.О. Витоки Чорноморського державного університету імені Петра Могили // Вечерний Николаев. – 2008. – 25 декабря.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб;
доктор історичних наук, професор В.М. Даниленко.